

Аграрна політика та сільський розвиток

УДК 338.43.01:332(477)

Т.О. Зінчук

д.е.н., професор

Житомирський національний агроекологічний університет

ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРОЦЕНТРИЗМУ В ПОЛІТИКУ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена проблемам функціонування сільської економіки як основи життєдіяльності села та сільських територій. Уточнено зміст і розкрито сутність взаємопов'язаних понять: сільські території, сільський розвиток та сільська економіка. Обґрунтовано необхідність нового теоретично-методологічного підходу до розуміння багатофункціональності сільської економіки, при якому на перший план висувається не галузевий, а територіальний аспект. Проаналізовано європейський досвід формування політики сільського розвитку в умовах глобалізації та показано можливості його адаптації в Україні.

Постановка проблеми

Період соціально-економічних перетворень у післякризових умовах виявився надзвичайно складним для світового сільського господарства, що суттєво позначилося на розвитку вітчизняної аграрної галузі. Незважаючи на досить тривалий характер трансформацій розвитку сільського господарства, аналіз та хронологія реформ свідчать, що у їх переважній більшості не враховувалася надзвичайно важлива соціальна складова – інтереси селянина не лише як виробника матеріальних благ, але й як носія цінностей сільського способу життя, культури, знань і навичок сільської праці та трудових відносин. І дотепер безпосередньо система виробництва сільськогосподарської продукції та галузеве управління залишаються центральними чинниками процесу реформування. Не ігноруючи їх значення у сучасних умовах загострення конкуренції на світовому агропродовольчому ринку та їх позитивного впливу на забезпечення продовольчої безпеки країни, сільське господарство набуває тенденцій втрати свого значення як генератора і стимулятора зайнятості, доходів, економічної діяльності, а отже, добробуту селян. Як правило, до поняття «розвиток сільського господарства» та «сільський розвиток» домінує звужений підхід, відповідно до якого вони розглядаються як тотожні. З одного боку, сьогодні це проблема світового рівня. В окремих країнах ЄС, а також у США, Канаді та інших світових країнах-лідерах у виробництві сільськогосподарської продукції дещо применшується багатофункціональна роль сільського господарства, значення ж сільських територій для країни зводиться до забезпечення продовольством та сировиною. З другого боку, більшість країн усе

частіше усвідомлює, що саме сільське середовище найбільш сприятливе для відтворення трудового потенціалу села, формування людського капіталу, виховання інтелектуальної, політичної, науково-технічної еліти суспільства, збереження генофонду нації. Явища глобалізації стали одним з визначальних факторів структурних зрушень у цьому напрямі та прискорили процес нового бачення ролі й місця сільського господарства адекватно як потребам світового продовольчого ринку, так і загальнонаціональним (демографічним, екологічним, соціальним, культурним) інтересам країни.

Аналіз останніх досліджень

Проблеми сільського розвитку, виходячи з багатофункціональної ролі сільського господарства, набули важливого значення у наукових дослідженнях видатних вітчизняних вчених. Зокрема, у працях О. Бородіної, К. Васьківської, Ю. Губені, Н. Куцмус, І. Прокопи, В. Юрчишина обґрунтовано нові підходи щодо сутності сільського розвитку і функцій сільських територій, в основу яких покладено як власні наукові здобутки, так і оцінку зарубіжного досвіду теорії та практики диверсифікації сільської економіки і здійснення відповідної аграрної політики. У наукових працях російських вчених: І. Буздalова, О. Петрикова, В. Рау та інших – представлено методологію системного підходу до розробки концепції стійкого розвитку сільських територій, визначені фактори економічної доцільності організації альтернативної сільськогосподарської несільськогосподарської діяльності. Сучасне бачення процесів розвитку села та сільської економіки в умовах глобалізаційних ризиків представлено в працях зарубіжних вчених: Г. Гріна, Р. Гассона, Л. Ван Депеня, С. Деллера, Х. Каравеллі, Ж. Плева, Ф. Мантімо та багатьох ін.

Безумовно, напрацьований науковий досвід та достатньо широка тематика науково-аналітичних публікацій з досліджуваного питання дозволили отримати ряд висновків, які є продовженням закладених видатними вченими-аграрниками базових принципів і концепцій функціонування сільської економіки.

Об'єкт та методика досліджень

Об'єктом дослідження є трансформаційні процеси розвитку сільського господарства, під впливом яких формується його багатофункціональна роль та відбувається зміна пріоритетів функціонування сільської економіки, що є об'єктивним наслідком викликів глобалізації. Методика досліджень базується на традиційних економічних методах: монографічний (вивчення позитивного досвіду аграрної політики країн ЄС відносно відходу від політики агроцентризму до нових пріоритетів сільського розвитку), системного аналізу (порівняння існуючих та нових підходів до змісту понять сільські території, сільський розвиток, сільська економіка), статистичний (аналіз основних показників експорту та імпорту агропродовольчої продукції), графічно-табличний (схематичне та табличне представлення результатів дослідження) та ін.

Результати досліджень

За своєю економічною сутністю та соціальною природою глобалізація – надзвичайно багатогранне та внутрішньо суперечливе явище, якому складно дати однозначне для усіх випадків визначення. Разом з тим, в економічній літературі спостерігається акцентуація на “відкритості”, “становленні єдиного світу”, “найтіснішій інтеграції країн та народів”, “безперешкодному русі товарів, послуг, капіталів, знань, людей” тощо. Під впливом цих процесів формується і такий глобальний комплекс, як світовий продовольчий ринок. Сільське господарство перетворюється на комплексну світову виробничу систему, де застосовуються єдині “правила гри”, відбуваються процеси лібералізації світової торгівлі сільськогосподарською продукцією, посилюються його цивілізаційні функції (широке використання геоінформаційних технологій, багатоопераційних сільськогосподарських агрегатів, високоврожайних сортів рослин та високопродуктивних тварин, біологічно активних кормових добавок, нових засобів лікування тварин тощо). Крім того, активно проявляється його роль у вирішенні демографічних, духовних та культурних проблем. Розвинуті країни, як зазначає В. Амосов, зберігають фермерське сімейне господарство навіть не стільки через економічну вигоду та конкурентоспроможність, скільки підтримують його з метою збереження фізичного та духовного здоров’я нації [1, с. 42].

Водночас складнощі з подоланням наслідків соціально-економічної кризи у сільському господарстві, насамперед, пов’язані з великим переліком проблем, які сформувалися в епоху глобалізації. Найвпливовішими з них виявилися такі:

- агфляція (*agflation*) – різке зростання цін на агропродовольчу продукцію, що більшою мірою проявилось у найбідніших країнах світу, але не обійшло й Україну;
- різка зміна кон’юнктури аграрного ринку, яка характеризується такими рисами, як нестійкість цін, їх непередбачені злети та падіння, невизначеність динаміки економічного розвитку;
- інтенсивне використання природних ресурсів, яке наближається у деяких країнах до абсолютної межі;
- дефіцит водних ресурсів як важливої умови сільськогосподарського виробництва. Відомо, що 70 % всієї потреби у воді йде на зрошення. Прагнення ж країн-лідерів у виробництві сільськогосподарської продукції (Індія, Китай, США) до збільшення його обсягів без врахування здатності природи до самопоновлення загрожує вичерпаністю ґрунтових вод;
- скорочення сільськогосподарських площ, зокрема ріллі, в результаті індустріалізації та глобалізації;
- глобальне потепління, яке здатне вплинути на сільське господарство різними шляхами, зокрема викликати зниження урожайності та зменшення

обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, зміщення меж сільськогосподарських зон тощо. Ризики для сільського господарства у значному списку потенційних проблем, пов'язаних з потеплінням, виокремлюються у коло найбільш значущих [2, с. 23];

- швидкий розвиток виробництва біопалива із зернових та олійних культур у таких країнах, як Бразилія, Великобританія, Іспанія, США, Франція та інші, що зумовило скорочення пропозиції продуктів харчування на світовому ринку і тим самим призвело до зростання цін.

Поєднання численних факторів зумовило виникнення синергетичного ефекту, що суттєво впливає на глибину і гостроту майбутнього розвитку сільського господарства та змушує вносити певні корективи в процес проведення аграрних реформ в Україні.

Еволюційність та оцінка етапів проведення аграрного реформування з позиції забезпечення чіткої стратегії аграрного розвитку дає підстави для виділення окремих недоліків у проведенні аграрних реформ. *По-перше*, формування аграрної політики, байдужої до рівня, якості життя селян, призвело до їх збідніння і зневіри, руйнування та деградації великої системоутворюючої галузі економіки. *По-друге*, внаслідок недостатньої концептуалізації аграрних реформ виявилися не розв'язаними проблеми, пов'язані зі змінами земельних відносин, трансформацією форм власності, створенням багатоукладної економіки. *По-третє*, ігнорування світових та європейських тенденцій стосовно зміни пріоритетів у бік багатофункціональності сільського господарства, деякої втрати сільськогосподарським виробництвом своєї винятковості на сільських територіях призвело до подальшого ототожнення аграрної політики з політикою сільського розвитку.

За сучасних умов глобалізації економіки продовження таких тенденцій є недопустимим через об'єктивний характер багатофункціональної конкурентоспроможності сільського господарства і його особливе значення для політичного та економічного розвитку суспільства. Кожна функція стає адекватно зрозумілою та ефективно реалізованою, якщо вона розглядається у системному зв'язку з іншими функціями в контексті реалізації єдиної стратегії державного розвитку. Також кризова ситуація в селі створює загрозу для загальнонаціонального розвитку.

Незважаючи на незавершеність процесу реформування, аграрний сектор та українське село демонструють свою “живучість”, що підкріплюється такими показниками, як частка аграрного сектора у ВВП країни – 12 %, зайнятість працездатного населення – 32 %, кількість сільського населення – 32 %, частка сільських територій у загальній площі країни – більш як 80 %. Сільське господарство також відіграє певну “антиглобалізаційну” роль, інтегруючи та реалізуючи всі свої потенційні функції у тісному зв'язку з функціями сільських територій. Саме такі риси сільських територій є наслідком відходу від

вужькоспеціалізованого (*агроцентричного*) підходу до політики полігалузевої структури сільської економіки. В авторському розумінні *агроцентризм* – це державна аграрна політика, орієнтована на винятковість сільськогосподарського виробництва у сільській місцевості, що здійснюється шляхом реалізації заходів цінової та нецінової підтримки й регулювання обсягів виробництва продовольства і сировини.

Таким чином, довгострокова політика агроцентризму, яка протягом багатьох років ототожнювалася з політикою сільського розвитку стає неправомірною [4, с. 19], позбавляється минулих орієнтирів та поступово трансформується у політику сільської економіки.

У більшості випадків сільську економіку розглядають як синонім аграрної економіки, що є помилковим. Логічно в рамки поняття “сільська економіка” закладати не лише традиційний, тобто галузевий аспект розвитку, а головне – територіальний. Відповідно дефініцію “сільська економіка” слід визначати, виходячи з двох точок зору (рис.1).

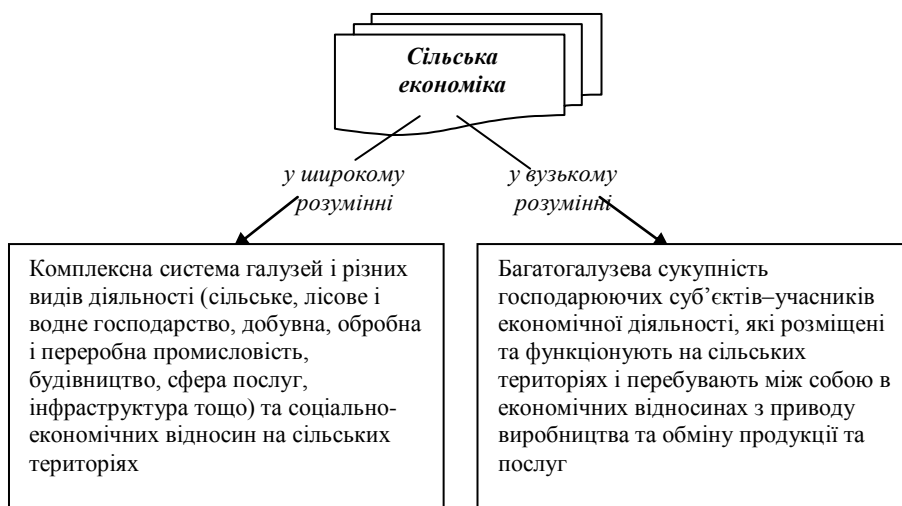

Рис. 1. Підходи до визначення поняття “сільська економіка”

Джерело: власні дослідження.

Досить часто навіть і серед економістів зустрічається дещо скептичне ставлення стосовно існування даного терміна взагалі, оскільки вважається недоречним поділяти економіку на міську та сільську. Разом з тим, дане співставлення є некоректним, оскільки у контексті порівняння цих двох економік важливо вказати на специфічність і особливості саме сільської. До ключових ознак сільської економіки належать, наприклад: діяльність сільського

населення природно пов'язана із землею і використанням ресурсів та надр (деревини, мінералів тощо) на сільських територіях; розвиток сільського туризму, рекреації та відпочинку; домінування натуральних ландшафтних комплексів (лісів і сільськогосподарських угідь, незайманих природних красвидів, сіл та маленьких містечок тощо); розвиток дрібного приватного сільського господарства, яке має стабільний спосіб існування й формує культурний ландшафт сільської місцевості; формування резерву дикої природи і людської культури; підтримка балансу екосистем, захист довкілля та збереження природи; самозайнятість сільського населення та ін. Водночас, унаслідок активізації чинників глобалізації (економічних, екологічних, інноваційних, політичних, соціальних та культурних) сільська економіка все помітніше зближується та взаємопов'язується з міською, що дозволяє говорити про її диверсифікований характер. Сільська економіка поступово втягується у сферу глобальної конкуренції і, як свідчить світовий досвід, сама перетворюється на глобальну сферу економіки, але при цьому зберігає свою самобутність. Позитивна складова глобалізації приводить до становлення більш якісного способу організації сільської економіки. В рамках цього процесу формується нова концепція взаємозв'язку *сільських територій, сільської економіки та сільського розвитку* (рис. 2).

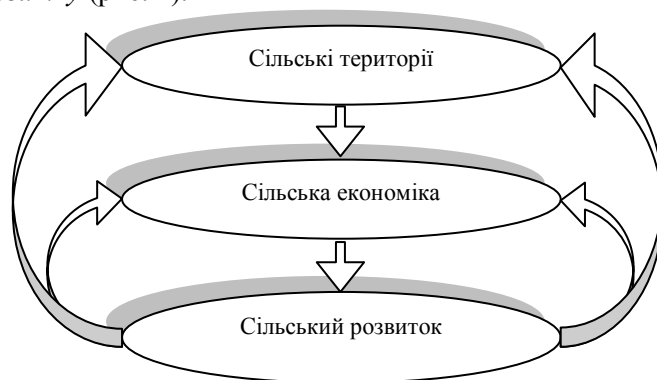

Рис. 2. Схема взаємозв'язку сільських територій, сільської економіки та сільського розвитку

Джерело: власні дослідження.

Системний підхід стосовно дослідження такого поняття, як сільська територія, у представленій концепції передбачає його відповідне розуміння. *Сільською територією* прийнято називати соціально-територіальний комплекс, який складається із сільської спільноти з системою економічних, соціальних та культурних відносин, а також території із сукупністю розташованих на ній природних та антропогенних об'єктів [9, с. 90]. З огляду на зазначене сільська

територія являє собою просторову базу для проживання сільського населення й упорядкований життєвий простір для всього населення держави (соціосферу), з одного боку, та, з другого боку, це територія, що призначена для сільськогосподарського і промислового виробництва, яка характеризується об'єктивно високою залежністю від природно-кліматичних, біологічних та географічних чинників. Основними ознаками сільських територій є: щільність населення (вона на порядок нижча, ніж у містах); переважання зайнятості населення в галузях, які пов'язані з використанням ресурсів навколишнього природного середовища. На сільських територіях впроваджується модель **сільського розвитку**.

Найважливішим параметром сільського розвитку є рівень життя сільського населення, який характеризує ступінь задоволення його матеріальних і духовних потреб, тобто якість життя. За оцінкою ООН, рівень життя населення – це інтегрований показник, який містить три ключові аспекти: добробут населення, рівень людського розвитку та нагромадження людського капіталу. Отже, стратегія сільського розвитку логічно потребує цілеспрямованих прогресивних змін в усіх найважливіших функціях села та забезпечення високого рівня життя сільського населення. Крім того, у цій стратегії, відповідно до нових європейських стандартів [3], закладається реальна можливість участі усього сільського населення певної території у процесах розробки та ухвалення рішень, які стосуються ключових питань його життєдіяльності. Слід виходити з нової парадигми сільського розвитку – **людиноцентризму**, яка є основоположною в європейській моделі [6, 7, 8]: людина має сама формувати навколо себе таке середовище, яке б забезпечувало якість її життя, а держава як суб'єкт управління повинна лише створювати для цього необхідні умови у вигляді суспільних благ.

Політика сільського розвитку спрямована на вирішення найактуальніших проблем села. Коло цих проблем в Україні є надзвичайно широким. Якщо виходити виключно з особливостей економіки галузей, які функціонують на сільських територіях, то до переліку таких проблем можна віднести такі, як: *низький доступ сільських жителів до послуг соціальної інфраструктури, відсутність механізму земельно-іпотечного кредитування, нерівні умови доступу до землі для усіх організаційних форм підприємств, відсутність сприятливих умов для розвитку сільської сім'ї – основної складової сільського соціуму*. Окреслена ситуація є результатом звуження функцій сільського господарства та сільської економіки.

Відсутність послідовної, стратегічно-цільової аграрної політики і політики сільського розвитку як двох напрямів єдиної державної політики призведе до ще більш невідворотніх явищ та процесів для українського села і національної економіки в цілому. Як наслідок, на сучасному етапі це відображається на посиленні імпоротної залежності України за основними групами агропродовольчої продукції (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка імпорту агропродовольчої продукції у внутрішньому споживанні та експорту у структурі виробництва за період 2000–2008 рр., %

Вид продукції	Частка імпорту продукції у внутрішньому споживанні				Частка експорту продукції у структурі виробництва			
	2000	2005	2007	2008	2000	2005	2007	2008
М'ясо та м'ясопродукти	2,4	17,6	11,5	23,4	9,8	5,1	2,4	1,5
Молоко та молокопродукти	0,5	1,1	1,9	2,4	8,7	13,9	7,7	9,7
Яйця	0,4	0,8	0,4	1,0	X	0,1	2,0	2,7
Зерно і зернобобові	13,0	2,9	4,8	3,2	5,4	33,2	15,3	31,3
Овочі та баштанові	0,6	1,8	2,9	6,0	0,5	2,0	4,1	3,0
Плоди, ягоди, виноград	12,4	49,1	64,0	61,4	4,5	14,3	20,2	13,1
Цукор	x	9,9	1,3	4,8	x	7,2	6,4	6,6

Вирішення даних проблем можливе шляхом залучення та ефективного використання локальних матеріальних та людських ресурсів, їх концентрації на конкретних сільських територіях. Отже, реалізація політики сільського розвитку залежить від розвитку сільської економіки: чим кращий розвиток економіки села, тим, у свою чергу, диверсифікованішими є сільські території.

Висновки

На початку XXI століття традиційно сфокусована на виключно виробничих аспектах аграрна політика потребує вдосконалення з врахуванням багатофункціональності сільського господарства та сільської економіки. Надзвичайно корисним у вирішенні проблем села і сільської економіки, а також для формування якісно нової аграрної політики в умовах глобалізаційних ризиків стає європейський досвід сільського розвитку. У форматі цього досвіду першочерговими завданнями є такі:

- розробка та координація конкретних програм та проектів у рамках єдиного напрямку комплексного сільського розвитку;
- оцінка власних фінансових можливостей і можливостей доступу до структурних фондів ЄС;
- проведення типологізації сільських територій відповідно до діючої в ЄС;
- всебічний розвиток та державна підтримка своєрідних економічних, соціальних, культурно-історичних, національних особливостей сільського способу життя;
- підтримка у розробці та реалізації програм активізації сільських ініціатив (на зразок “Leader+”);

– уточнення критеріїв депресивності сільських територій;
– подолання дефіциту інформації серед селян щодо політики сільського розвитку. При використанні цього досвіду важливо враховувати рівень розвитку країни. Політика більшості країн ЄС виходить, насамперед, із соціального аспекту сільського розвитку. Лише за умов відповідності рівня життя села загальним для країни стандартам та нормам у сфері матеріальних, соціальних та культурних благ забезпечується ефективне функціонування галузей сільської економіки. За таких обставин можна впевнено говорити про можливість мінімізації глобалізаційних ризиків, які є очевидними в контексті змін кон'юнктури світового агропродовольчого ринку.

Разом з тим, соціальні програми ЄС спрямовані не лише на капіталовкладення у сільську соціальну сферу. Важливими завданнями цих програм є розвиток інститутів самоврядування, ініціативи сільських жителів тощо.

Перспективи подальших досліджень

Процес глобалізації економіки органічно пов'язаний зі значними змінами в різних аспектах економічних структур, зокрема в галузі сільської економіки. Перехід від традиційно сформованої політики агроцентризму до нової концепції розвитку економіки села є результатом таких змін і передбачає у світовому та європейському масштабах поновлення економічного зростання у сільському господарстві та стимулювання несільськогосподарського сектора на сільських територіях. Це змушує до: 1) посилення “сільської спрямованості” національних програм у сфері освіти, охорони здоров'я та інших соціальних послуг; 2) реформування економічної та соціальної політики й виділення в її напрямках престижу сільського способу життя як альтернативи міському; 3) поновлення ролі переробних галузей та маркетингових організацій; 4) розширення доступу до фінансів та створення нових організацій з надання фінансових послуг; 5) ліквідації бідності на селі за рахунок підтримки відносно бідніших сільських регіонів та забезпечення доступу бідних верств населення до землі тощо. Реалізація та ефективність визначених заходів можливі лише за підтримки місцевих ініціатив та розвитку місцевого самоврядування. За допомогою відповідного поєднання державного патерналізму з місцевою ініціативою сільська політика матиме перспективи розвитку у глобалізаційному суспільстві.

Література

1. *Амосов А.* Социально-экономическая эволюция аграрного сектора / *А. Амосов* // Экономика сельского хозяйства России. – 2005. – № 11. – С. 41–42.
2. *Уильям Р. Клайн.* Глобальное потепление и сельское хозяйство / *Уильям Р. Клайн* // Финансы & развитие. – 2008. – № 3. – С. 23–27.
3. Про проблеми сільської місцевості в Європі / Рекомендація 107 (2002) постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи:

[Електронний ресурс] / Режим доступу:
[http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r107\(2002\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r107(2002).htm).

4. Сельская экономика: Учебник / Под ред. проф. С.В. Киселева. – М.:ИНФРА-М, 2008. – 572 с.
5. Amenities and rural development: theory, methods and public policy / edited by Gary Pual Green, Steven C. Deller and David W. Marcouiller. 2005.
6. Plewa J. Nowe podstawy publicznego wsparcia dla rozwoju rolnictwa i obszarow wiejskich. / Polska wies 2005. Wizja rozwoju. - Pod redakcja Jerzego Wilkina. – Warszawa 2005. – S. 145–155.
7. Rural Development in the European Union // Statistical and Economic Information, Report 2006 / Directorate-General for Agricultural and rural Development European Commission. – 2006. – 411 p.
8. Van Depoele, L. (2003). The role of rural development policy in the rural economy and rural communities. Second European conference of Rural development / Salzburg, 12/14 November 2003.
9. Устойчивое развитие сельских территорий: региональный аспект: Науч. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова / Под общ. ред. А.В. Петрикова. – Вып. 25. – М: ВИАПИ им. А.А. Никонова: ЭРД, 2009. – 272 с.